

WSTĘP

Instytucja udziału czynnika społecznego w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości stanowi ważny element europejskiego dziedzictwa ustrojowego konstytucjonalizmu. Instytucja ta znajduje swoje aksjologiczne podstawy w myśli polityczno-prawnej Oświecenia, wszak najwięksi filozofowie tamtego okresu proklamowali demokratyzację i humanitaryzację wymiaru sprawiedliwości, w tym zwłaszcza procesu karnego, domagając się przy tym włączenia przedstawicieli ludu w działalność orzeczniczą sądów. Uczestnictwo obywateli w sądeniu jest jednym z filarów demokracji, gdyż gwarantuje suwerenowi realny i bezpośredni wpływ na funkcjonowanie organów władzy sądowniczej, w tym na realizację przez tę władzę jej najważniejszej funkcji – rozstrzygania sporów o prawo. Obywatele, poprzez udział w wymierzaniu sprawiedliwości, aktywnie uczestniczą w rządzeniu państwem, stosowaniu prawa, rozwiązywaniu istotnych problemów wspólnoty, kontrolowaniu władzy, co przyczynia się z kolei do kreowania społeczeństwa obywatelskiego i urzeczywistniania zasady zwierzchnictwa narodu w praktyce funkcjonowania systemu ogólnospołecznego. Oczekiwanie sprawiedliwości, poszanowania przez państwo oraz współobywateli indywidualnych praw jednostki, rzetelności i uczciwości w stosowaniu prawa należą do najważniejszych i otwarcie artykułowanych w dyskursie publicznym potrzeb społecznych. Warunki dla realizacji tych potrzeb wyznaczać winni rządzący, zapewniając odpowiednie standardy funkcjonowania władzy sądowniczej, w tym zwłaszcza strzegąc zasady niezawisłości sędziów i niezależności sądów od władzy wykonawczej. Ale przestrzeń dla urzeczywistnienia oczekiwań społecznych wobec wymiaru sprawiedliwości limitują również same sądy i sędziowie, tak w ramach procesu orzeczniczego, jak i – *sensu largo* – realizując zadania trzeciej władzy – nośnika wartości związanych z korektą zachowań pozostałych władz, tj. legislatywy i egzekutywy¹.

Tomasz Tadeusz Koncewicz wskazuje, że nowoczesny podział władzy jest oparty nie na trójpodziale, ale dwupodziale, a jedyną przeciwwagą dla bloku politycznej władzy wykonawczo-ustawodawczej jest władza sądownicza, czerpiąca swoją legitymację bezpośrednio z idei i wartości demokratycznego państwa prawnego². Podział ten oparty jest na wzajemnym kontrolowaniu się władz: z jednej strony sąd zapewnia, że ustawodawca przestrzega fundamentalnych wartości, ale z drugiej prawodawca korzysta z ultymatywnej kompetencji wobec zastanego stanu równowagi³.

¹ P. Banasik, W poszukiwaniu wartości wymiaru sprawiedliwości jako dóbr oczekiwanych społecznie, w: Wymiar sprawiedliwości w dobie oczekiwań społecznych. Część 1, red. P. Banasik, Warszawa 2016, s. 2.

² T.T. Koncewicz, Bariery naszego myślenia o roli sądów. Pomiędzy perspektywą uniwersalną, polską i europejską, „Palestra” 2011, nr 10-12.

³ P. Banasik, W poszukiwaniu wartości..., s. 7.

Z punktu widzenia rangi i tak opisanej roli społeczno-politycznej judykatury zapewnienie w niej miejsca dla czynnika obywatelskiego i przyznanie mu odpowiednio szerokich kompetencji jawi się nie tylko jako uzasadnione, ale wręcz konieczne. Wymiar sprawiedliwości pełni ważną rolę w procesie kształtowania sprawnego, praworządnego, nowoczesnego, demokratycznego państwa.

W świetle założeń prakseologii państwo jest organizacją, czyli całością składającą się z połączonych różnorodnymi więziami części przyczyniających się do powodzenia (albo niepowodzenia) całości. Źle ukształtowany, nieefektywny, wyizolowany ze społeczeństwa i pozbawiony kontroli obywatelskiej wymiar sprawiedliwości, jako część całości, może stanowić poważną barierę na drodze skutecznego zarządzania państwem i jego rozwoju⁴. I odwrotnie – sprawny, uczciwy, budzący zaufanie, otwarty, niezależny, uspołeczniony wymiar sprawiedliwości może realnie pomóc w budowaniu nowoczesnej kultury politycznej i prawnej, umacnianiu demokracji, rządów prawa, kreowaniu kapitału społecznego, modernizacji państwa.

Z tych też względów w środowisku ławników, ale coraz częściej także sędziów zawodowych artykułowane są postulaty przebudowy instytucji czynnika społecznego w polskim wymiarze sprawiedliwości, dostosowania jej do wyzwań współczesności i przyznania obywatelom realnej roli w zakresie rozstrzygania sporów o prawo. Postulaty te nabierają szczególnego znaczenia w aktualnych realiach polityczno-prawnych, gdy niezależność sądownictwa i niezawisłość sędziów stają się poważnie zagrożone bezprawnymi, niekonstytucyjnymi działaniami władzy ustawodawczej i wykonawczej. Jak pisze Krystian Markiewicz, prezes Stowarzyszenia Sędziów Polskich „Iustitia”, sposobów by zreformować i uspołecznić sądownictwo, a tym samym zwiększyć poziom obywatelskiej kontroli nad sądami poddawanych presji bieżącej polityki, jest kilka. „Po pierwsze, zwiększenie udziału czynnika społecznego w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości (ławnicy, społeczni sędziowie) i stąd projekt »Iustitii« o obywatelskich sędziach handlowych. Po drugie, wprowadzenie sędziów pokoju wybieranych w wyborach powszechnych, rozpoznających najprostsze sprawy (»Iustitia« jest przygotowana do rozmów). Po trzecie, zwiększenie udziału obywateli w wyborze sędziów do KRS i funkcjonowaniu Rady Społecznej przy KRS (jest gotowy projekt »Iustitii« o KRS). Po czwarte, zwiększenie transparentności postępowań, w tym dyscyplinarnych, stąd nasz projekt zapewniający szeroki dostęp publiczności, także przez Internet”⁵.

Istotnie, udział czynnika społecznego w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości przyjmować może rozmaite formy i występować m.in. pod postacią sądów pokoju, sądów ławniczych czy sądów przysięgłych. Polska tradycja ustrojowa zna każdy z tych modeli. Bez względu na to, jaki wariant wybierze ustawodawca, czynnik społeczny

⁴ Por. S. Morawska, P. Banasik, Usieciowienie wymiaru sprawiedliwości a wyzwania dla kadry zarządzającej, „Edukacja Ekonomistów i Menedżerów: problemy, innowacje, projekty” 2015, nr 3.

⁵ K. Markiewicz, Czy w Polsce są wolne sądy? Ocena z perspektywy trzech lat walki o praworządność, „Iustitia” 2018, nr 4.

w wymiarze sprawiedliwości zawsze ma do spełnienia doniosłe zadania: reprezentuje w sądzie społeczne poczucie sprawiedliwości i opinię publiczną, zapewnia łączność między judykaturą a społeczeństwem obywatelskim, kontroluje władzę, wzmacnia niezależność sądu, przeciwdziała rutynie orzekania i wymierzaniu sprawiedliwości w oparciu li tylko o sztywną literę prawa, a nade wszystko – wprowadza do procesu orzekania doświadczenie życiowe, wiedzę i wrażliwość „zwykłego człowieka, który zasiadając po drugiej stronie stołu sędziowskiego wspomaga swoim niezawodowym spojrzeniem na fakty i prawo tych, którym prawo czasem przysyłania fakty”⁶.

Istotę sądenia, w części obejmującej ustalanie faktów (ponieważ obejmuje ona rozstrzygnięcie o przeciwnych twierdzeniach stron), stanowi ocena dowodów, dokonywana na podstawie własnego przekonania składu orzekającego, powziętego w wyniku bezpośredniego zetknięcia ze świadkami, stronami, dokumentami i innymi środkami dowodowymi. Ocena ta powinna odpowiadać regułom logicznego rozumowania wyrażającym formalne schematy powiązań między podstawami wnioskowania i wnioskami oraz uwzględniać zasady doświadczenia życiowego wyznaczające granice dopuszczalnych wniosków i stopień prawdopodobieństwa ich występowania w danej sytuacji.

Doświadczenie życiowe nie jest statycznym zasobem informacji, ocen, wartości i postaw „zdeponowanych” na stałe w umyśle sędziego. To raczej byt dynamiczny, kształtujący się przez pokolenia, stanowiący element świadomości zbiorowej, społecznej, zobiektywizowany w zbiorowości, przypisany danej kulturze, zdolny rozszerzać się przestrzennie, przekazywany w procesach transmisji kultury. Parafrazując słowa Stephena A. Siegela, można stwierdzić, że „rozum prawniczy”, którego elementem jest doświadczenie życiowe, będące kryterium oceny dowodów oraz ustalania prawdopodobieństwa i wiarygodności faktów, do których strony przekonują sąd, jest „zakumulowaną mądrością stuleci” praktyki prawa i owocem doświadczenia pokoleń sędziów i obywateli⁷. Już w XVII wieku John Davies, prawnik związany z brytyjskimi rojalistami zauważył, że w przypadku orzecznictwa sądowego opartego na doświadczeniu jego adekwatność wobec złożoności okoliczności faktycznych i prawnych, które stanowią przedmiot regulacji, jest dużo wyższa niż w przypadku prawa opartego na woli i osądzie pojedynczych osób⁸. W pełni uzasadnione wydaje się więc takie kształtowanie podstaw ustrojowych wymiaru sprawiedliwości, aby zapewnić mu jak najszerszą możliwość dopływu społecznego doświadczenia, absorpcji wrażliwości, poglądów, spostrzeżeń i wiedzy zakumulowanych w kulturze i świadomości zbiorowej społeczeństwa. Służy to urzeczywistnieniu prawa do sprawiedliwego procesu sądowego, unormowanego w przepisie art. 45 Konstytucji RP. Wskazana norma prawna, mająca

⁶ G. French, Justice and law, www.justice.eu [dostęp: 11 sierpnia 2020].

⁷ S.A. Siegel, The Aristotelian Basis of English Law, 1450-1800, „New York University Law Review” 1981, nr 4.

⁸ T. Zych, W poszukiwaniu pewności prawa, Toruń 2017, s. 131.

charakter zasady konstytucyjnej, przynajmniej każdemu obywatelowi prawo do przeprowadzenia jego sprawy przed sądem w sposób jawny i sprawiedliwy, a ponadto bez nieuzasadnionej zwłoki przez niezależny, bezstronny oraz niezawisły sąd.

Niniejsza monografia jest pierwszą na polskim rynku wydawniczym pracą naukową, która ujmuje instytucję ławnika całościowo, analizując zarówno instytucję ławnika sądów powszechnych, jak i sądów wojskowych, izb morskich oraz Sądu Najwyższego, do którego czynnik społeczny „wprowadzono” w 2017 roku. Cele niniejszej monografii są wieloaspektowe i wpisują się w deskryptywną, eksplanacyjną oraz instrumentalną funkcję nauk społecznych. Praca służy opisaniu instytucji udziału czynnika społecznego w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości, zarówno w aspekcie historycznym (kształtowanie się tej instytucji w różnych jej odmianach i wariantach od czasów starożytnych po współczesność), jak i teraźniejszym (kształt instytucji ławnika w obecnym modelu ustrojowym polskiego wymiaru sprawiedliwości). Autor podejmuje nadto próbę opisanie źródeł (podstaw) aksjonormatywnych i doktrynalnych przedmiotowej instytucji, jak również wyjaśnienia jej roli w demokratycznym społeczeństwie i państwie, tak w perspektywie praktyki wymiaru sprawiedliwości, jak i szerzej – w wymiarze politycznym i ogólnospołecznym. Szczegółowa analiza tradycji, podstaw prawnych i pragmatyki funkcjonowania instytucji ławnika umożliwiła opisanie oraz wyjaśnienie procesów i zjawisk związanych z istnieniem i rozwojem tej instytucji w ogólnym kontekście społeczno-politycznym, z wykorzystaniem kategorii prawoznawczych, politologicznych, filozoficznych, historycznych i socjologicznych. Monografia zawiera także opis oryginalnej, autorskiej koncepcji funkcji ławnika, z uwzględnieniem jego ról procesowych i społecznych. Ponadto autor we wnioskach *de lege ferenda* wysuwa uzasadnione ustaleniami badawczymi propozycje zmian w prawie w zakresie wzmocnienia statusu ustrojowego ławnika i zagwarantowania mu niezawisłości, która miałaby charakter realny, a nie wyłącznie deklaracyjny.

Metody badawcze wykorzystane w pracy to przede wszystkim metoda prawnodogmatyczna oraz prawnoporównawcza. Ich zastosowanie polegało na wnikliwym studiowaniu literatury prawniczej, historycznej, politologicznej i socjologicznej, a także na analizie aktów prawnych i źródeł obowiązujących zarówno w Polsce, jak i w innych systemach prawnych, w tym źródeł o charakterze historycznym. Analizie poddane zostały przepisy i konwenanse prawne regulujące funkcjonowanie instytucji udziału czynnika społecznego w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości obowiązujące m.in. w Niemczech, Francji, Wielkiej Brytanii, Stanach Zjednoczonych i Austrii. Autor posłużył się także metodą historyczno-opisową dla przedstawienia procesu kształtowania się instytucji udziału czynnika ludowego we władzy sędziowskiej oraz metodą funkcjonalną, dzięki której możliwe było pokazanie „prawa w działaniu”.

Praca składa się z trzech rozdziałów. Rozdział pierwszy poświęcony jest kształtowaniu się instytucji udziału czynnika społecznego w sądownictwie od czasów starożytnych po okres powojenny, ze szczególnym uwzględnieniem Polski. Autor charakteryzuje także najważniejsze tezy i wątki w dyskusji na temat sądownictwa z udziałem ludu, poja-

wiające się dawniej w doktrynie i publicystyce polskiej, a które stanowią ciekawe historycznie tło dla zrozumienia dzisiejszego kształtu ustrojowego instytucji ławnika, jak i poglądów współczesnych zwolenników oraz przeciwników tej instytucji. W rozdziale drugim podjęto próbę refleksji nad filozoficznymi, ale także socjologicznymi i politycznymi przesłankami rozwoju instytucji udziału czynnika społecznego w wymiarze sprawiedliwości nowożytnej Europy, jak również nad jej konstytucyjnymi fundamentami w Polsce, wywodzącymi swoje źródło z doktryn polityczno-prawnych fizjokratyzmu, liberalizmu, solidaryzmu czy funkcjonalizmu. Rozdział trzeci poświęcony został dzisiejszemu modelowi instytucji ławnika w polskim systemie wymiaru sprawiedliwości i stanowi próbę odpowiedzi na pytanie, jak instytucja ta wygląda *de lege lata* okiem badacza, ale i praktyka z doświadczeniem orzeczniczym w sprawach karnych. Rozdział zawiera też przegląd postulatów *de lege ferenda*, wskazujących kierunki ewentualnych przyszłych zmian w obowiązującym ustawodawstwie odnośnie do kwestii gwarancji niezawisłości ławnika i jego statusu w strukturze wymiaru sprawiedliwości.

Autor składa podziękowania wszystkim osobom i instytucjom, które przyczyniły się do powstania niniejszej monografii. Należą się one w szczególności dr Annie Rogackiej-Łukasik, Dyrektor Instytutu Nauk Prawych Wyższej Szkoły Humanitas w Sosnowcu oraz mgr. Aleksandrowi Dudkowi, Kanclerzowi Wyższej Szkoły Humanitas za stworzenie autorowi znakomych warunków do pracy naukowej i prowadzenia badań, w tym również badań zagranicznych. Autor dziękuje recenzentowi monografii, Panu Profesorowi Pawłowi Chmielnickiemu, Kierownikowi Katedry Teorii Prawa i Materialnych Źródeł Prawnych Uczelni Łazarskiego w Warszawie za cenne rady i uwagi merytoryczne, które przyczyniły się do podniesienia wartości rozprawy. Podziękowania skierować należy także na ręce Zespołów Oficyny Wydawniczej „Humanitas” oraz Domu Wydawniczego „Elipsa” (wyróżnić należy tu szczególnie Dyrektor Małgorzatę Caban, mgr Grażynę Kaczmarczyk oraz Redaktor Danutę Dziewięcką) za ich wysiłek włożony w opracowanie redakcyjne książki. Warto także podkreślić, iż niniejsza monografia powstała nie tylko w oparciu o badania naukowe, ale także na bazie praktycznych doświadczeń własnych, jakie zdobył autor, pełniąc funkcję ławnika Sądu Okręgowego w Katowicach. W tym kontekście autor kieruje słowa podziękowań do Sędziów Sądu Okręgowego, wraz z którymi ma możliwość orzekać w wydziale karnym, w tym zwłaszcza do: SSO Zofii Prager, SSO Joanny Rybińskiej, SSO Piotra Horzeli, SSO Barbary Walkiewicz, SSO Adama Chmielnickiego, SSO Ewy Wrońskiej, SSO Lucyny Schwarzk-Okrzesik, SSO Moniki Szyło. Możliwość obserwacji warsztatu pracy Sędziów, a także liczne dyskusje z nimi i wspólne doświadczenia zdobyte w toku rozpoznawanych spraw, a odnoszące się m.in. do roli ławników w procesie karnym, znacząco wzbogaciły niniejszą pracę i nadały jej rys praktyczno-empiryczny.